

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2025-33-3>

УДК 130.2.393.821.161.796.011.140.8:001.8

ЗЕЛЕНЕНЬКА Ірина

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0002-3031-775X>
selenenka@ukr.net

ТКАЧЕНКО Вікторія

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
<https://orcid.org/0000-0003-0492-3817>
wiktorya@gmail.com

ГАРТИ: НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ, ВІДОБРАЖЕННЯ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ, ПСИХОІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Драматичні й трагічні події новітньої епохи, в яких Україна стала центральною (йдеться про розв'язання сусідньою державою-інтервентом воєнних дій на території України), активна громадянська позиція освіченої народної більшості призвели до того, що Україна змінює вектор розвитку, відновлюючи свою європейську історію та відстоюючи європейські цінності, поглиблюючи культурний європейський контекст, що був здавна фальшований інтервентом, відтак – фундаментуючись як демократична, європейська держава.

Унікальний історичний шанс, державотворчий реванш, як то кваліфікують науковці, пов'язаний зі змінами в усіх царинах, на які автоматично впливає історично-культурна площина. Тобто пріоритетом у кожній галузі стає національний контекст кожного явища, його європейськість (відповідність європейським цінностям), гуманістична доцільність і толерантна адекватність, що не зведуться до безпринципного примиренства та втрати свобод. Національний гарт і звиязтва, сформовані в конкретних традиціях, зокрема, і в мистецьких, часто з супутніми ритуальністю й обрядовістю, виростили до культурного коду й культу, переломлені покрізь призму мистецького, зокрема, літературного досвіду.

Гарт і звиязтва в Україні відобразили своєрідний світоглядний конфлікт (наразі – між агресором-інтервентом і Україною), що є історичним, перебігав у кілька етапів, не є фіналізованим і впливає на сфери життєдіяльності європейців, оскільки Україна є частиною європейського культурного простору. Зокрема, йдеться про вплив гарту та звиязтва на традиції осмислення повноцінності буття, збереження здоров'я, підтримання активного способу життя, що повнокровно відображено в художній літературі України різних часів.

Ключові слова: адаптація, механізми захисту організму, психоісторичний контекст валеології.

ZELENENKA Iryna, TKACHENKO Viktoriia

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

CHARACTERS: NATIONAL TRADITIONS, REPRESENTATIONS IN ARTISTIC LITERATURE AND PSYCHOHISTORICAL CONTEXT

Dramatic and tragic events of the latest era, in which Ukraine became central (it is about the resolution of hostilities by a neighboring intervener state on the territory of Ukraine), the active civil position of the educated popular majority led to the fact that Ukraine is changing the vector of development, restoring its European history and defending European values, deepening the European cultural context, which was falsified by the interventionist a long time ago, thus establishing itself as a democratic, European state.

A unique historical chance, a state-building revenge, as scientists call it, is connected with changes in all areas, which are automatically influenced by the historical and cultural plane. That is, the priority in each field is the national context of each phenomenon, its Europeanness (correspondence to European values), humanistic expediency and tolerant adequacy, which are not reduced to unprincipled reconciliation and loss of freedoms. National harte and vytyaztva, formed in specific traditions, in particular, and in artistic ones, often with accompanying rituals and ceremonies, grew into a cultural code and cult, refracted through the prism of artistic, in particular, literary experience.

The harshness in Ukraine reflected a kind of ideological conflict (currently between the interventionist aggressor and Ukraine), which is historical, has gone through several stages, has not ended and affects the spheres of life of Europeans, since Ukraine is part of Europe, the cultural space. In particular, it is about the influence on the traditions of understanding the fullness of being, preserving health, maintaining an active lifestyle, which is fully reflected in the literature of Ukraine of different times.

Keywords: adaptation, body defense mechanisms, psychohistorical context of valeology.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Нині в Україні науковці з багатьох галузей знань інтенсивно обговорюють особливості так званого йорданського пірнання як форми гарту, звиязтва, диспутують, чи належить до традицій силових тренувань українців, чи доцільне в системі освіти й виховання. Проблема поєднує в собі різноманітні контексти, зокрема, культуру й естетику. Особливо актуальною проблема стала з поширенням воєнних дій на теренах України.

Аналіз досліджень та публікацій

Важливі аспекти формування та розвитку культури гарту висвітлені у працях таких українських учених як: Л. Канішевська [13], Б. Мисак [16], М. Дубовис [8], М. Ячнюк [21]. Упровадження гарту в закладах освіти потребують аргументації, що можливі на основі аналізу історичного розуміння гарту, простеження

відображення гарту в народній свідомості, в обрядодійствах, у художній літературі. Гарту згадані в розвідках Ярини Цимбал [29], Ірини Зелененької [10, с. 52-53], Вікторії Ткаченко [10, с. 54-55]. Явище не є систематизованим: послуговуємося поглядами науковців у галузі історії й етнології, а саме Олексі Воропай [3], Ігоря Ісіченка [11], Сергія Шумила [32], Юрія Пуківського [23], Михайла Максимовича [15], Дмитра Яворницького [33]); із потребою збройної боротьби за державність гарт набуває нового, концептуального вираження.

Формулювання цілей статті

Дослідження походження, історично-культурних передумов появи, особливостей гарту та звитязтва, зокрема, так званого йорданського пірнання, висвітлення загартування та звитяз як культу в мистецтві слова.

Виклад основного матеріалу

Світоглядний конфлікт між українцями та їхнім північним сусідом, відображений рясно в художній літературі України й не лише, – це конфлікт, що набув виразних ознак у XIII ст., став не лише етногеографічним, а й геополітичним, пов'язаним зі спробами колонізації європейських територій, і є не лише породженням конфлікту поміж суспільством і владою, як його намагалися інтерпретувати в підімперський період. Це конфлікт із віковичною схемою боротьби зла з добром через намагання знищити цивілізований світ і всеосяжним зробити хаос. Саме тому гарт і звитязи (у різноманітті своїх форм) як комплекс захисту був відображений у визвольній літературі й фольклорі Європи як історично найпотужнішої культурної частини світу, із оспівуванням борців-звитязців, набуваючи кардинальних антагоністичних форм, зокрібно, це чи не найяскравіше відбиває література України. У жодний із періодів розвитку української культури, у спадщині жодного з українських письменників не було поетизованого так званого йорданського гарту, на Водохреще (Йордан) українці не хизувалися натурою, явище не пов'язувалося зі спартанським культом, із греко-римськими традиціями. Натомість практикувалося загартування організму впродовж року, зимове – від Різдва до Стрітіння.

На викривлення й фальшування купальних та пірнальних традицій вказують у своїх розвідках та в численних інтерв'ю відомі науковці в галузі історії, етнології, релігієзнавства: Сергій Шумило [32], Юрій Пуківський [23], Олексі Воропай [3], доктор етнографії та біології, член Королівського антропологічного інституту, Інституту біології та ботаніки товариства Великої Британії. Перший ректор Київського університету, фольклорист Михайло Максимович [15] наголосив на тому, що йорданською водою жінки вмивали обличчя – задля краси та здоров'я. Релігієзнавець Сергій Шумило називає зимові пірнання «постсоветськими новоделами» [32], не менш різкими є погляди молодших сучасників-обсерваторів [6], [20], [23] тощо.

Масове пірнання в Йорданський водоріз у вигляді хреста з порушеннями норм культури поведінки й безпеки не є традицією гарту й порушує уявлення про християнські традиції. Уявлення про так зване «змивання гріхів» символічною йорданською водою зі змішуванням світських забав нагадує окультний ритуал, якщо врахувати використання пірнальниками, незвиклими до гарту нецензурних висловів. Із точки зору християнської моралі, це порушення таїнства водосвяття, що й викликає в релігійних діячів та в науковців міркування про окультизм. Із точки зору суспільної етики та моралі, це порушення норми поведінки та безпеки й ігнорування правил зимового гарту (поступового тренування організму менш чи більш тривалими охолодженнями) [6], [20], [23], [32]. Тенденційне позиціонування пірнання в йорданську воду в 90-х рр. XX ст. з'явилося завдяки лідерам громадської думки, поширившись зі східних куточків України – на початку XX ст. явище публічного пірнання було зафіксовано на Київщині й на Чернігівщині, себто на тих українських теренах, що сусідять із агресором. Етнічні групи українців, котрі потерпали від агресії більшовиків та насильницького приєднання до СРСР з 1939 року (себто західні подоляни, лемки, бойки, галичани, гуцули, буковинці й волиняки), не практикували подібного на жодне з зимового циклу свят. Тоталітарна влада заборонила обряд разом із гоніннями на церкву, запровадивши в кінці 20-х р. XX ст. тотальну соцреалістичну псевдоестетику.

Йорданське пірнання не пов'язане з дохристиянськими традиціями Русі-України, оскільки в дохристиянських гортах руських воїнів не зафіксовано використання водорізу в формі хреста, до того ж волхви практикували обрядодійства, а не винятково молитви над водою [23]. Натомість, оскільки Москва певний період була улусом Золотої Орди, змішування обрядів і культів московитів із ординськими очевидне й неодноразово потверджене у наукових працях. Зокрема, Ярослав Дашкевич наголосив, що Москву як поселення заснував у 1272-77 рр. хан Менгу-Тимуром – за згадками в третьому переписі населення Золотої Орди, у першому (1237–1238 рр.) та в другому (1254–1259 рр.) поселення Москва не згадане, до XV ст. зафіксовані згадки: Суздальська земля, земля Моксель [7, с. 5-27]. Ненормативна лексика, що найчастіше складається з соціолектів (сленгу, жаргонів, аргю, просторіч) не належала до ритуального використання, тим паче – стилістично знижена лексика (себто вульгаризми, лайка, обценна лексика); згадані групи лексики не використовували наші предки під час гартів, зокрема, й під час пірнання [23]. Натомість, відомі написи на шоломах московитів не руською мовою, із використанням обценної лексики – як заклинань, іменувань злих духів; серед подібної лексики чи не найбільше тюркізмів, про що знаходимо міркування в працях мовознавців,

зокрема, Лесі Ставицької [25, с. 2-7], Орісі Демської [28], Лесі Клепуц [14, с. 92-93]. Використання обценної лексики є супутнім до сублімації фізичної агресії, різновидом регресивного психологічного захисту.

Культура гартування зафіксована у традиціях скіфів-воїнів та скіфів-землеробів, очевидно, від них передалася дружинникам Руси-України, а далі – січовикам, воякам УСС, УПА, тепер – ЗСУ, НГУ, ССО тощо. Відомо, що скіфи вже напровесні ходили босоніж й аж до пізньої осені, легко переносили зміни температур і не хворіли, купали немовлят (опісля народження) в холодній воді [12, с. 231-237]. Скіфи, за переказами давньогрецьких істориків Геродота й Тацита, до свідчень яких апелюють історики, купали немовлят після народження в холодній воді [23], [6]. Подібне поширилося на Північному Кавказі (Дон, Кубань, Терщина), де після розгрому Січі зосередилися козацькі формування – козачки двічі на день купали дітей нижче попереку в холодній воді з першого дня життя [23], [6].

У «Повісті временних літ» описано, як немовлят купали в холодній воді після народження, продовжуючи практикувати це впродовж кількох тижнів, а далі застосовуючи і при застуді (це мало би кріпити дитину проти «повальних морів» – епідемії чуми, холери, лепри, особливо на східному прикордонні, де проходили торгові шляхи). Князя Володимира Мономаха описано так: «... Весь розпорядок у будинку сам встановлював, і в спеку, і в холод – обмивання тілес...» (1113 р.). У договорі з Візантією (літопис 907 р.) вказано про зобов'язання переможеної Візантії надавати купцям із Київської Русі можливість користатися лазнею в Константинополі. У давньому Києві (станом на X ст.) та в Львові були дерев'яні водогони й дерев'яні настили [22]. Увага до гігієни зафіксована в повір'ях: священник занурить у воду хрест – і з води вискакують усі біси й мерзнуть на морозах хрещенських доти, доки не прийде жінка прати білизну. Тому після Йордані 7 днів жодна християнка не прала на ріці – щоб уся нечисть, яка вискочила з води, вимерзла [3], [23], [6].

Звитязтво князів і дружинників Руси-України доби розвитку **орнаменталізму** захоплює описує автор «Слова про похід Ігорів» (цитуємо за перекладом Максима Рильського), де особливим звитязцем постає, звісно, ж князь Ігор: «Ігор сей, славен князь, / Міццю розум оперезав, / Мужністю сердечного нагострив, / Ратного духу виповнився / Та й повів полки свої хоробрі / На землю Половецьку, / За землю Руську...» [24]. Брат князя Ігоря Буй-тур Всеволод характеризує звитязтва своїх дружинників так: «... вправні воїни, / Під сурмами сповиті, / Під шоломом вицохані, / З кінця списа годовані. / Всі путі їм відомі, / Яруги їм знайомі, / Луки в них напружені, / Сагайдаки відкриті, / Шаблі нагострені; / Самі скачуть, як вовки сірі в полі, / Шукаючи собі честі, / А князеві слави» [24].

Подібні характеристики, якими насичена пам'ятка, potwierджують широке різноманіття гартів серед наших предків, у залежності від регіону, уже в добу Руси-України. Романа Мстиславовича, князя Новгородського, Київського, Галицько-Волинського, праправнука Володимира Всеволодовича Мономаха, загиблого 19 червня 1205 року поблизу польського міста Завихвоста [5], згадуваного в Галицько-Волинському літописі як «Самодержця всеї Руси» [5], алегорично й метафорично, у традиціях орнаменталізму возвеличено у звитязгах (цитуємо за перекладом Леоніда Махновця): «Загинув великий князь Роман, вікопомний самодержець всеї Руси, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих...» [5], «Він бо кидався на поганих, як той лев, сердитий був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, та рівнею був своєму діду Мономаху, що погубив поганих ізмаїльтян (половців)...» [5]. Звернімо увагу на те, що поряд зі звитязгами в Галицько-Волинському літописі згадана стратегія українських володарів та лицарів – утвердження християнства й захист європейських теренів від набігів кочовиків. Короля Данила в літописі зображено у звитязтвах та в братолюбстві: «Кріпко боровся, побиваючи татар. Був він сміливий і хоробрий, од голови й до ніг його не було на нім вади. Був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі й церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком...» [5].

Серед козаків загартування вважалося «щепленням» від хвороб: це підйом до сходу сонця (згадаймо народну пісню авторства, ймовірно, Марусі Чурай – «За світ встали козаченьки в похід з полуночі...») [2], ходьба босоніж по росяній траві, купіль у природних водоймах упродовж року. Відразу після купелі лицарі заходили в росяні трави-квіти, аби суміш із роси й пилку ввібрала шкіра, зміцнивши тіло, лежали на землі. Плавання, пірнання, змагання з веслування поперек бурхливої ріки були обов'язковими. Старшина кидав накурену люльку в воду – козаки діставали її з дна ріки без допомоги рук, зубами, виносячи на поверхню в роті. Плавання, човнярство та герць виробляли поставу, тренували опорно-руховий апарат. У походах козаки не пили сиру воду, на край – додавали трави для антибактеріальної дії. Якщо доводилося пити брудну воду, болотяну, то попередньо козаки заковтували охолоджену вуглинку (ефект активованого вугілля). До дорогого дефіцитного тютюну лицарі додавали заспокійливі сушені трави (м'ята, полин, чебрець, деревій, будяк, валеріану, борщівник), це сприяло зниженню тиску, оптимізувало сон, дихання, мало ефект інгаляції. У приміщеннях козаки не люлькували, вважаючи, що там присутній Бог [33, с. 180].

Гіперболізація лицарських звитязг досягла апогею в добу Гетьманщини, про що свідчать козацькі літописи й поезія (авторства гетьманів, кошових, старшини, низових). Велемовною є назва панегіричної поезії гетьмана Пилипа Орлика про гетьмана Івана Мазепу: «Alcides rossijski triumfalnym lawrem ukoronowany iaśnie wielmożny iegomość pan łan Mazepa hetman woysk ich carskiego prześwietnego maiestatu zaporozskich 241» (Вільно, 1695 р) [19, с. 390] – це знаменування десятирічного гетьманування Івана Мазепи як «булавовладного

Алкіда», «руського Юпітера» та здобуття козаками Азова. У книзі позиціоновано герб роду Мазеп (емблематичне вирішення якого – хрест на підвищенні зі знаком «V», тобто перемога) і традиційний для бароко геральдичний вірш, де герб позначає лицарство та християнськість, а завершення панегірика – мотто з герба: «Non plus ultra» [19, с. 390], що означає героїчне Геркулесове: «Ні кроку назад!». Геральдичний хрест Мазепи та його тяжке зв'язство метафоризовані наприкінці панегірика: «Krzyż Mazepu w rozdarty, w tym Klejnocie drogi, / Rozedrze ci Planeto w Hyperborze rogi» [19, с. 390] Далі вміщено діалог про перемоги запорожців під проводом Івана Мазепи над військом мусульман – «Діалог про тріумфальну перемогу над бусурманом ясновельможного його милости пана Івана Мазепи, гетьмана Військ Запорозьких» [19, с. 450].

Цікаво, що батьком козацьких гартів у фольклорі виступав і князь Дмитро Вишневецький (Байда, нащадок Данила I, Короля Руси, Великого князя Київського, а не лише Галицько-Волинського, як це було акцентовано в СРСР), одногослоно обраний козаками як наступник Предслава Лянцкоронського; саме Байда призвичаїв воїнів перемагати будь-яку погоду, місцевість, страждання, нестачу їжі й води, наш перший будівничий острівних фортець, підкорювач Дніпра й Дунаю, зраджений московськими боярами, страчений у Стамбулі на гаку, над морем, за наказом Роксоланиного сина Селіма II. [2, с. 3-34] За сюжетом «Пісні про Байду» (або ж «В Царіграді на риночку п'є Байда мед-горілочку...») зрозуміло, що слово «байда», від якого походить прізвисько козака, не позначає безконтрольне гульняйство, але мотивується забава, у якій український герой хоча й «п'є мед-горілочку», і «не день, не два», «не одну нічку та й не годиничку», але не спивається, а має до цього особливу витривалість, зберігаючи здоровий глузд, як типовий ризикант, кидаючи виклик Османській імперії [2, с. 5-6]. Дмитро Яворницький в «Історії запорізьких козаків» пояснив, що насправді лицарі-січовики у вільні від боїв і походів періоди «... зовсім не були схожими на тих нещасних п'яниць, котрі пропивали свої душі в чорних і брудних корчмах, втрачаючи в них усілякий образ і подобу творінь Божих. Тут було своєрідне молодецтво й особливий, епікурейський погляд на життя людини, котра даремно обтяжує себе працею і турботами, не розуміючи справжнього сенсу життя – існувати для веселощів і радості... Відрізаний від сім'ї, постійно дивлячись в очі смерті, козак, зрозуміло, споглядав усе безтурботно й намагався свій короткий вік скрасити різними задоволеннями...» [33, с. 180].

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний контролював Чорне море (майже триста літ, як свідчать хроніки, Порту ніхто не міг узяти), подбавши про посилення військової майстерності козаків: до гартів та вмінь входила стрілецька майстерність, за переказами – випуск 8-10 стріл за хвилину, стрільба з мушкетів, бої на шаблях і списах, кидання ножами, скорострільний рушничний бій, мотуз'яні драбини з гаками; знаки сурм і ракет; із 4000 відчайдухів січовий авангард сягнув 40 000 (із пішою, кінною, водною службою); у кожній сотні були розвідники-пластуни й гармаші, про що свідчили Дмитро Яворницький [33, с. 170-190], П'єр Шевальє [30, с. 30-60].

Григорій Сковорода (козацьке прізвище предків – Скора Вода, однак у реєстрі підмосковської України його записали – Сковорода), український Сократ, Діоген зі Слобожанщини, полтавський Платон, як відомо, мандрував Україною босоніж (у його спогадах – Польща, Словаччина, Угорщина, Австрія, Німеччина, Північна Італія) [11]. Те, що в добу бароко в Україні збільшилася кількість босоногих, є не лише образом у художній літературі, а й натяком failed state, маркуванням реформ Петрові I й Катерині II, за якими де-факто й де-юре було закріпачено чимало народів у межах агресивної імперії.

Леся Українка не лише писала про гартування працею, являючи інтелектуальну працю, у наслідуванні грецького міфу, як непосильний Сізіфів труд зі штовхання важеного каменя вгору, ототожнюючи себе в такий спосіб зі зв'язним мужчиною. Але мотиви зв'язки присутні не лише в поезії Лесі Українки «Contra spem spero», звернімо увагу на ліричну медитацію «Хто дасть моїм очам потоки сліз?», у якій письменниця міркує: «А може то розжеврлася туга, як те залізо, що білів біллю.. І що, коли не загартує серця, а спалить і спотворить пал страшний?» [26, с. 228]. Цікаво, що далі, в іншій візії «Стогнав він під напасницьким бичем, / тиранам груди пробивав мечем» [26, с. 228] письменниця згадує гарт «бучними чварами», і переходить до пророцтва побороювання кривавої імперії, схожої до СРСР: «Насунула важка червона хмара, / гула в ній громом братобійна чвара, / вона покрила цілую країну / і повернула всю її в руїну. / Замерк мій дух, і серце заніміло, / і слово з уст озватися не сміло, / бо та країна – то була моя...» [26, с. 228]. Ольга Кривинюк, сестра письменниці, згадувала: «Малою вона любила рух, – любила танцювати, плавати, стрибати «стрибогами», гімнастикуватися, бігати на перегони, лазити по деревах, любила різні рухливі ігри...» [27, с. 90]. Олена Пчілка (Олена Драгоманова-Косач), матір Лесі Українки, залишила спогади про краєвиди Звягеля біля Случі, куди родина виходила на купіль: «Там були гарні скелі над водою і хороше місце для купання» [27, с. 91]. Найімовірніше, саме це місце згадане в циклі «Ритми» Лесі Українки, а саме – у поезії «Хотіла б я уплисти за водою»: «І Случі рідної веселі береги...» [27, с. 92]. Вочевидь, саме у Случі юну Лесю Українку та її старшого брата Михайла Косача-Драгоманова вчив плавати й пірнати з літа до морозів, загартовуючи тіло, материн брат, дядько Михайло Драгоманов; це мало би загартувати хворі руку й ногу, відтак, геніальна українка добре плавала впродовж життя.

У XX столітті, левова частка якого позначена засиллям тоталітаризму, національні гарті не досліджувалися глибоко, згадувалися побіжно. Чимало особистостей, котрі продовжили на початку XX століття й у 20-30-х роках традиції українських лицарських зв'язів із практикування гартів, стали табу йованими, а їхні біографії, твори – забороненими. Тому тепер ойкуменічно сприймається те, що

фетишизував позування на знімках, виходячи з води оголеним, Майк Йогансен, письменник і спортсмен (ковзаняр, тенісист, футболіст, атлет) [20], [29]. До того ж у харківській квартирі мистця на стіні висіло витесане двобічне весло до байдарки, на основі футбольного досвіду модерніст зміг порозумітися з Юрієм Смоличем, письменником-офіційником СРСР, а ковзаняр Микола Хвильовий мав чемпіонський потенціал із фігурного катання, однак не реалізував його через політичні цькування (подібні враження мали Юрій Смолич та Іван Сенченко) [20], [29].

Не сприймається як дивина те, що Іван Багряний, пошанувач теми звитяг і викликів, писав про загартованих українців, благородних відчаюг-авантюристів, котрі самотужки протистояли тоталітарній владі (згадаємо Григорія Многогрішного й Андрія Чумака з антирежимних пригодницьких романів – «Тигролови» та «Сад Гетсиманський»); до вимушеної еміграції письменник полюбляв велоподорожі Лівобережжям, до Дніпра, як і його коло (Борис Антоненко-Давидович, Валер'ян Підмогильний, Борис Тенета), про що згадав Олександр Шугай у романі-дослідженні «Іван Багряний, або Через терни Гетсиманського саду» як про силові тренування письменників у ранній УРСР [31]. Всеволод Нестайко добродушно кепкував із дилетантського пірнання Бурмила за спостереженнями Книша у трилогії «Тореадори з Васюківки»: «Зайшов у воду. Пірнає. Над водою якусь мить дригаються худорляві волосаті ноги у ластах, потім зникають. Нема Бурмила, тільки жмурки по воді пішли. Книш пильно дивиться на воду. Секунда, дві, три... Аж ось з'явилися на воді бульбашки, бульбашки, бульбашки.. Прраз! – і вигулькнула Бурмилова голова...» [18].

Звитяжці стали об'єктом уваги письменників-сучасників, невеликі епічні твори на межі художності й публіцистики стали помітним явищем у доробку **міленіалів**. Олександр Гаврош у книзі оповідань «Про Григора Пинтю, Олександра Духновича, Івана Силу, Адальберта Ерделі, Августина Волошина» один із творів присвятив Іванові Фірцакові-Кротону, одному з найвидатніших світових силанів ХХ століття, силового атлета, чемпіона з важкої атлетики та з культуризму, «Закарпатський Геракл: дитинство Івана Сили (Фірцака-Кротона)» [4, с. 56–75]. Те, як називали його земляки-закарпатці та світова аудиторія, через поетизми маркуючи захоплення звитязтвом, – Іван Сила, Кротон (як відомого давньоримського силаня). Транслюючи епізоди з дитинства силаня в селі Білках на Закарпатті, письменник акцентує увагу читачів на тому, наскільки високою є екосвідомість Івана Сили – він переносить на плечах додому з пасовища поранену теличку, виорує ниву, тягаючи плуг, шкодуючи коня, встановлює хрест на горі. Бойові гарті вояків ЗСУ згадає, на прикладі розповіді про «глухоніму» офіцерку Катерину та про її службового чотирилапого товариша, «невидючого» вівчуря Самсона, Тетяна Яковенко в оповіданні «Катерина і Самсон» [34]. Проходячи реабілітацію після воєнних дій на Донбасі у тилівій глибинці, Катерина тренується на відлюдді, аби не втратити стрілецькі навички, облаштувавши майданчик у далеких лісових ярах: «За кілька місяців вона вивчила тут усі стежки, ярки і видолінки, сходила усі навколишні поля, ліси й переліски вздовж і впоперек, оминаючи села, щоб людські пси не бентежили Самсона. Ходила зазвичай в сутінках, а то й вночі, як тільки починався приступ болю» [34].

У сучасній поезії також відображені звитяги. Рясніють згадки про українських звитязців усіх часів, факти бойової слави, причинно-наслідкові зв'язки багатовікової боротьби за свободу та сучасний контекст у ліриці Ірини Зелененької, зокрема, у збірці «Васильки», де в поемі «Апостоли» українські звитязці прирівняні до апостолів, учнів Христа, мають відповідні імена та стійко зносять випробування духа й тіла, не зраджуючи Україні. Так, Петрові та Павлові в тіла втерли сіль, Іванка «смалили» в чайці на воді, Пилипові – «голки під нігті» за те, що «юдеям в гетто хліб перекидав» [9, с. 156], «Сьома ножами ЯКОВА проткнули» [9, с. 157], «Андрію вбили цвяхи, мов Христу, до ніг важезний камінь прив'язали» [9, с. 157], «Живцем з Варфоломія дерли шкуру» [9, с. 157], Якову «змію пустили в кишківник, тікав по мінах, танцював на мінах» [9, с. 157], «Гадей, пробитий кулями наскрізно, без каски, без рушниці, без ножа...» [9, с. 157], отруєного Матвія «пустили в поле голим. Міномет не взяв його, а де-не-де подряпав», він «у сестри просив не бинт, а мед» [9, с. 157].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Отже, упровадження гарту як форми виховання молоді в межах національної доктрини розвитку, у контексті європейської програми виховання, сприймається логічно й мотивовано, непомилливо – із огляду на модерні й класичні літературні традиції України, на згадки в літописах. Національне виховання у формі гартів і звитяг не є інституційно застарілим, оскільки у суспільстві збільшилася тривожність, пов'язана зі зростанням ризиків інтервенції, а права та свободи громадян демократичних країн потребують захисту, що доводить драматичний досвід України, котра активно поборює несправедливість, антигуманність, історично ставши щитом Європи, гарантом захисту людства у цивілізованому світі.

Література

1. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Гійом Левассер де Боплан. Львів : Каменяр, 1990. 301 с.
2. Возняк М. Цікава пам'ятка української пісенності XVII в. *Україна*. 1929. Вип. березень-квітень, книга 33. С. 3–37.

3. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис. Ч. 1. Ч. 2. За виданням : Мюнхен, 1958. 309 с.
4. Гаврош О. Закарпатський Геракл : дитинство Івана Сили (Фірцака-Кротона). Олександр Гаврош про Григора Пинтю, Олександра Духновича, Івана Силу, Адальберта Ерделі, Августина Волошина : оповідання. Київ, 2011. С. 56–75.
5. Галицько-Волинський літопис (у перекладі Леоніда Махновця). URL : <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm> (дата звернення 29.08.23).
6. Горевой Д. Пірнання в ополонку – не давня традиція, а продукт пострадянського релігійного відродження. *LB.UA : дорослий погляд на світ*, 19 січня 2022.
7. Дашкевич Я. Учи неложними устами сказати правду. Київ : Темпора, 2011. 828 с.
8. Дубовис М., Короп Ю. Ігри та ігрові вправи для початкового навчання плавання : посібник для вчителя. Київ, 1991. 143 с.
9. Зелененька І. Васильки : поезія. Вінниця : НІЛАН-ЛТД, 2021. 162 с.
10. Зелененька І., Ткаченко В. Сюжетні особливості поезії руху опору другої половини ХХ століття в Україні (на прикладі лірики дисидента Тараса Мельничука). *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Хмельницький, 2023. № 7. С. 52–56.
11. Ісіченко І. Історія української літератури : епоха Бароко (XVII-XVIII ст.). Навчальний посібник для студентів. Львів – Київ – Харків : Святогорець, 2011. 568 с.
12. Історія цивілізації. Україна. Том 1. Від киммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст.). Колектив авторів: Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало, А. М. Домановський, Г. М. Казакевич, Е. А. Кравченко, О. В. Ліфантій, С. В. Махортих, Л. П. Михайлина, Ю. Л. Мосенкіс, О. В. Симоненко, Т. М. Шевченко, О. В. Шелехань. Упорядник М. Ю. Відейко. Харків : Фоліо, 2019. С. 231–237.
13. Канишевська Л. До проблеми військово-патріотичного виховання старшокласників в умовах воєнного стану. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 63, том 1, 2023. С. 319–323.
14. Клепуч Л. Функціонування ненормативної лексики в українській і британській літературі в історико-культурному контексті. Слово і час, 2009. №10. С. 92–100.
15. Максимович М. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України / уклад. П. Г. Марков. Київ : Вища шк., 2004. 504 с.
16. Мисак Б. Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни : автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.07. Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка, Тернопіль, 2010. 24 с.
17. Мірошніченко В., Ставицький О. Фізичне вдосконалення та загартування як складова впровадження козацької педагогіки в патріотичному вихованні майбутніх офіцерів-прикордонників. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*, 2011, №9. С. 83–86.
18. Нестайко В. Тореадори з Васюківки. Малюнки : Анатолій Василенко. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2015-2022. 543 с. URL: <https://osvita.ua/school/literature/n/71671/list-6.html> (дата звернення 31.08.23).
19. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина : Вибрані твори. Київ : Ін-т культурологічних та етнополітичних досліджень ім. І. Київського МАУП, 2006. 735 с.
20. Ословська С. Із розстрільних списків : Майк Йогансен. *Локальна історія*, 14 квітня 2022.
21. Плавання з методикою викладання : навчально-методичний посібник / укл. : М. Ячнюк, І. Ячнюк, Ю. Ячнюк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2020. 216 с.
22. Повість врем'яних літ. URL : <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm> (дата звернення 30.08.23).
23. Пуківський Ю. Чи купалися українці на Водохреще? *Локальна історія*, 18 січня 2021.
24. Слово про похід Ігорів. Переклад Максима Рильського. URL : <http://litopys.org.ua/slovo67/sl18.htm> (дата звернення 29.08.23)
25. Ставицька Л. Українська мова без табу : словник нецензурної лексики та її відповідників. *Обсценізми, евфемізми, сексуалізми*. Київ : Критика, 2008. 454 с.
26. Українка Леся. Вибрані твори. Київ : Дніпро. 1991. Том І. С. 228.
27. Українка Леся. Твори в 12-ти томах, Т.1., Київ, 1975, С. 90–93.
28. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду. Упорядники : Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Оріся Демська-Кульчицька. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
29. Цимбал Я. У 1920-х роках українські письменники зовсім не орієнтувалися на російську літературу. *Українська правда*, 23 лютого 2016.
30. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. Ю. Назаренка. Київ : Томіріс, 1993. 224 с.
31. Шугай О. Іван Багряний : нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, факти. Київ, 2013. Т.1. 960 с. Т. 2 1048 с.
32. Шумило С. Чи треба купатись в ополонці на Водохреще. *Сміла. UA*. 16.01.2021.
33. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. 1 том. Львів : «Світ». 1990. С. 180.

34. Яковенко Т. Катерина і Самсон : оповідання. *Кропивницький. Час-тайм. Середмістя №37*. Субота, 27 травня 2023. URL: <http://chas-time.com.ua/liudyna/seredmistia-37.html> (Дата звернення 27.10.2023).

References

1. Boplan Hiiom Levasser de. Opys Ukrainy / Hiiom Levasser de I. Boplan. Lviv : Kameniar, 1990. 301 s.
2. Vozniak M. Tsikava pamiatka ukrainskoi pisennosti XVII v. Ukraina. 1929. Vyp. berezen-Kviten, knyha 33. S. 3-37.
3. Voropai O. Zvychai nashoho narodu: etnografichni narys. Ch. 1. Ch.2. Za vydanniam: Miunkhen, 1958. 309 c
4. Havrosh O. Zakarpatskyi Herakl: dytynstvo Ivana Syly (Firtsaka-Krotona). Oleksandr Havrosh pro Hryhora Pyntiu, Oleksandra Dukhnovycha, Ivana Syly, Adalberta Erdeli, Avhustyna Voloshyna : opovidannia. Kyiv, 2011. S. 56–75.
5. Halysko-Volynskyi litopys (u perekladі Leonida Makhnovtsia). URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm> (data zvernennia 29.08.23).
6. Horievoi D. Pirnannia v opolonku – ne davnia tradytsiia, a produkt postradianskoho relihiinoho vidrodzhennia. LB.ua: doroslyi pohliad na svit, 19 sichnia 2022.
7. Dashkevych Ya. Uchy nelozhnyim ustamy skazaty pravdu. Kyiv: Tempora, 2011. 828 s.
8. Dubovys M. S., Korop Yu. O. Ihry ta ihrovi vpravy dlia pochatkovoho navchannia plavannia: posibnyk dlia vchytelia. Kyiv, 1991. 143 s.
9. Zelenenka I. Vasylyky: poeziia. Vinnytsia: NILAN-LTD. 2021. 162 s.
10. Zelenenka I. A., Tkachenko V. Siuzhetni osoblyvosti poezii rukhu oporu druzhoi polovyny KhKh stolittia v Ukraini (na prykladi liryky dysydenta Tarasa Melnychuka). Aktualni problemy filologii ta perekladoznavstva. Khmelnytskyi, 2023. № 7. S. 52–56.
11. Isichenko I. Istoriia ukrainskoi literatury: epokha Baroko (XVII-XVIII st.). Navchalnyi posibnyk dlia studentiv. Lviv – Kyiv – Kharkiv: Sviatohorets, 2011. 568 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Isichenko/Istoriia_Ukrainskoi_literatury_epokha_baroko_XVII-XVIII_st.pdf (data zvernennia 30.08.23).
12. Istoriia tsyvilizatsii. Ukraina. Tom 1. Vid kimmeriitsiv do Rusi (Kh st. do n. e. – IKh st.). Kolektiv avtoriv: N. S. Abashyna, M. Yu. Videiko, O. V. Hopkalo, A. M. Domanovskiy, H. M. Kazakevych, E. A. Kravchenko, O. V. Lifantii, S. V. Makhortykh, L. P. Mykhailyna, Yu. L. Mosenkis, O. V. Symonenko, T. M. Shevchenko, O. V. Shelehan Uporiadnyk M. Yu. Videiko. Kharkiv: Folio, 2019. S.231-237.
13. Kanishevska L. Do problemy viiskovo-patriotynchnoho vykhovannia starshoklasnykiv v umovakh voiennoho stanu. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vyp. 63, tom 1, 2023. S. 319-323.
14. Kleputs L. Funktsionuvannia nenormatyvnoi leksyky v ukrainskii i brytanskii literaturі v istoryko-kulturnomu konteksti. Slovo i chas, 2009. №10. S. 92-100.
15. Maksymovych M. Vybrani tvory z istorii Kyivskoi Rusi, Kyieva i Ukrainy / uklad. P. H. Markov. Kyiv : Vyshcha shk., 2004. 504 s.
16. Mysak B.P. Formuvannia viiskovo-patriotynchnoi hotovnosti uchnivskoi molodi do zakhystu Vitshyzny : avtoref. dys. kand. ped. nauk. 13.00.07. Ternopil'skyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni V. Hnatiuka, Ternopil, 2010. 24 s.
17. Miroschnichenko V. I., Stavyskyi O. M. Fizychno vdoskonalennia ta zahartuvannia skladova vprovadzhennia kozatskoi pedahohikyv patriotynchnomu vykhovanni maibutnykh ofitseriv-prykordonnykiv. Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biologichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu, №9, 2011. S.83-86.
18. Nestaiko V. Toreadory z Vasiukivky. Maliunky: Anatolii Vasylenko. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. 2015-2022. 543 s. URL: <https://osvita.ua/school/literature/n/71671/list-6.html> (data zvernennia 31.08.23)
19. Orlyk P. Konstytutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna: Vybrani tvory. Kyiv: In-t kulturolohichnykh ta etnopolitychnykh doslidzen im. I. Kyivskoho MAUP, 2006. 735 s.
20. Oslovska S. Iz rozstrilnykh spyskiv: Maik Yohansen. Lokalna istoriia. 15:14, 14 kvitnia 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/iz-rozstrilnykh-spyskiv-maik-iogansen/> (data zvernennia 29.08.23).
21. Plavannia z metodykoiu vykladannia : navchalno-metodychnyi posibnyk / ukl. : M.Iu. Yachniuk, I. Yachniuk, Yu. Yachniuk. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2020. 216 s.
22. Povist vremianykh lit. URL : <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm> (data zvernennia 30.08.23).
23. Pukivskiy Yu. Chy kupalysia ukraintsi na Vodokhreshche? Lokalna istoriia, 18 sichnia 2021.
24. Slovo pro pokhid Ihoriv. Pereklad Maksyma Ryl'skoho. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl18.htm> (data zvernennia 29.08.23)
25. Stavyska L. O. Ukrainska mova bez tabu : [slovyk netsenzurnoi leksyky ta yii vidpovidnykiv. Obsstenizmy, evfemizmy, seksualizmy]. Kyiv: Krytyka, 2008. 454 s.
26. Ukrainka Lesia. Vybrani tvory. Kyiv: Dnipro. 1991. Tom I. S.228.
27. Ukrainka Lesia, Tvory v 12-ty tomakh, T.1., Kyiv, 1975, S.90-93.
28. Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu. Uporiadnyky: Larysa Masenko, Viktor Kubaichuk, Orysia Demaska-Kulchytska. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2005. 399 s.
29. Tsymbal Ya. U 1920-kh rokakh ukrainski pysmennyky zovsim ne oriientuvalysia na rosiisku literaturu. Ukrainska pravda, 23 liutoho 2016.
30. Shevalie P. Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi. Per. Yu. Nazarenko. Kyiv: Tomiris, 1993. 224 s.
31. Shuhai O. Ivan Bahrianyi: nove y malovidome. Esei, dokumenty, lysty, spohady, notatky, fakty. Kyiv, 2013. T.1 – 960 s. T. 2 – 1048 c.
32. Shumylo S. Chy treba kupatys v opolontsi na Vodokhreshcha. *Smila. UA*. 16.01.2021.
33. Iavornytskyi D.I. Istoriia zaporizkykh kozakiv. I tom. Lviv: «Svit». 1990. 319 s. S. 180.
34. Iakovenko T. Kateryna i Samson: opovidannia. Kroptyvnytskyi. *Chas-taim. Seredmistia №37*. Subota, 27 travnia 2023. URL: <http://chas-time.com.ua/liudyna/seredmistia-37.html> (Data zvernennia 27.10.2023).